

Темур, Темурбек

[1336-йил 9-апрел Кеш (хозирги Шахрисабз) шахри якинидаги Хожа илгор кишлоги (хозирги Яккабоғ тумани) - 1405-йил 18-феврал Ўтрор шахри, Самаркандда дафн этилган]
(1370-1405)

Тўлик исми Амир Темур кўрагоний ибн Амир Тарагай ибн Амир Буркул бўлган бу буюк тарихий шахс ўрта асрнинг йирик давлат арбоби, буюк саркарда, кучли ва марказлашган давлат асосчиси, илм-фан ва маданият хомийсидир. Ёзма манбаларда у Темурланг, Европа адабиётида Тамерлан номлари билан таърифланади. Амир Темурнинг онаси Такинахотун бухоролик машхур факих Тож аш-шариа (шариат тожи) тахаллуси билан машхур бўлган Убайдулла ибн Масъуднинг авлоди (1350-йил вафот этган) эди. Унинг отаси Амир Тарагай барлос уругининг оксоколиларидадан бўлиб, Чигатой улусининг эътиборли бекларидан хисобланган. Унинг аждодлари эса Чигатой саройи мулозимлари каторидан ўрин тутган. Улар Кеш ва Насаф вилоятида ўз мулкларига эга бўлган ва бу юртда ҳокимлик қилган. Шу боисдан Амир Темурнинг отаси Амир Тарагайбек ҳам йилда бир маротаба Или дарёси бўйида хон томонидан чакириладиган эл-юрт бек ва бийларининг умум курултойига таклиф этилар ва бундай йигинларда катнашарди. Амир Темурнинг ёшлиги она юрти Кешда кечди. Етти ёшга тўлгач, отаси уни ўқишга беради. У ёшлик чоғлариданок чавандозлик ва овга ишқибоз бўлиб, камондан нишонга ўқ узиш, от чоптириш турли машқ ва ҳарбий ўйинлар билан машғул бўлишни ёқтирар эди. Шу аснода Амир Темур тулпорларни саралаб ажрата оладиган мохир чавандоз ва довурак баходир сифатида вояга етади. Унинг атрофида болаликдаги дўстлари ва мактабдошлари тўпланишиб, биргаликда машқ қилар, мусобакаларда иштирок этишар, аста-секин навқар бўлишиб, ҳарбий гуруҳга бирлашиб шакллана боришади. Бу гуруҳ орасида Аббос Баходир, Жаҳон Шохбек, Кимори Инок, Сулаймон Шохбек, Сайфуддинбек ва бошқалар бўлган. Кейинчалик улар Амир Темурнинг сафдошларига айланиб, унинг кўшинида лашкарбошилиқ даражасига кўтарилганлар. Амир Темур табиатан огир, босик, теран фикрли ва идрокли, самимиятни тезда фахмлаб оладиган инсон бўлган. Шу туфайли ўспиринлик чоғларидаёқ тенгқурларидан садокатли дўстларни атрофга жалб қила олган. Ўзининг илк ҳарбий фаолиятини Амир Темур кўл остидаги навқарлари билан айрим вилоят амирларига хизмат қилишдан бошлаган. Уларнинг ўзаро курашларида маҳорат ва олийҳимматлик Амир Темурнинг шухратини ошириб, унинг донги бутун Қашқадарё водийси, хусусан Кеш вилоятига ёйилган.

Амир Темур ақл-заковати, шижоати ва жасорати тўғрисидаги шухрат уни Мовароуннахрнинг нуфузли амирларидан аввал Жоку Барлос, сўнгра Амир Казогон (1346-1358) билан яқинлаштирган. Отаси Амир Темурни аввал (1352) Амир Жоку Барлоснинг кизи Турмиш Огога уйлантиради. 1362-йилда Амир Темур Казогоннинг набираси, Амир Хусайннинг синглиси Улжой Туркон Оғони ўз никоҳига олади. Кейинги никоҳ туфайли Балх амири билан боғланган қариндошлиқ алоқалари шубҳасиз Амир Темур билан Амир Хусайн ўртасидаги иттифокни юзага келтирди ва Мўғулларга қарши жиддий кураш бошланди.

Амир Темурнинг Мовароуннахрни бирлаштириш йўлидаги дастлабки ҳаракати ХИБ асрнинг 60-йиллар бошларидан бошланган. ХИБ асрнинг 50-йиллари охирида

Мовароуннахрда амирларнинг ўзаро кураши кучайиб, Амир Казагон ўлдирилди. Окибатда мамлакатда сиёсий парокандалик вужудга келиб улус бир канча мустакил бекликларга бўлиниб кетади. Еттисув ва Шаркий Туркистонда хукмронлик қилаётган мўгул хонлари Мовароуннахрдаги сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳаракат қиладилар. Жета хонларидан Туглук Темур ва унинг вориси Илёсхўжа 1360-1361, 1365-йилларда Мовароуннахрга бир неча бор бостириб қирадилар. Бирок Мовароуннахр аҳолиси моғулларга қарши курашга журъат эта олмайдилар. Кеш вилоятининг хукмдори Хожи Барлос Хуросонга кочади. Мана шундай оғир паллада Амир Темур майдонга қиради. Кучлар тенг эмаслигини ҳисобга олган Амир Темур 1360-йилнинг бошида Туглук Темур томонидан Кешга юборилган беклар билан келишади. Шароит тақозоси билан хон хизматиға ўтиб, унинг ёрлиги билан ўз вилоятининг доругаси этиб тайин этилади. Бирок, кўп ўтмай Мовароуннахрнинг хумдори этиб тайинланган Илёсхўжа билан Амир Темур мурасиси келишмай қолиши натижасида 1361-йилнинг охирида мамлакатни тарк этиб, Хоразмга йўл олади. У ерда амир Хусайн билан учрашади ва моғулларга қарши курашда икковлон бирлашиб, куч тўплашга киришади. Дастлаб улар, Туглук Темурхоннинг фармониға биноан Амир Темурни таъкиб қилишга киришган Хива доругаси Тўкол (Таваккал) билан жанг қилдилар. Сўнгра 1362-йилнинг кузида Сеистонда вилоят хукмдори Малик Кутбиддиннинг тарафида туриб, мекронийлар билан бўлган тўқнашувда, Амир Темур ўнг қифти ва ўнг оёғидан жароҳатланди. Нихоят, Илёсхўжа бошлик Жета лашкалари билан бир неча марта жанг қилиб, мўгулларни Мовароуннахр ҳудудидан 1364-йил охирида қувиб чиқаришға муваффақ бўлади. Бирок, Илёсхўжа 1365-йили баҳорида Туркистон устиға қўшин тортади. Тошкент ва Чиноз ўртасида содир бўлган “Лой жанги”да амир Хусайннинг хиёнатни оқибатида Амир Темур қўшинлари мағлубиятға учрайди. Самаркандни ўз қўлиға олган мўгулларга қарши халқ қўтарилиб, шаҳар мудофасини ўз қўлиға олган сарбадорлар моғулларни мамлакатдан бутунлай ҳайдаб чиқарди. Бундан хабар топган амир Хусайн томонидан сарбадорлар бошликлари катл этирилади. Натижада, 1366-йили амир Хусайн Мовароуннахрда ҳокимиятни ўз қўлиға олади, аммо кўп ўтмай амир Хусайн ва Амир Темур ўртасидаги муносабат кескинлашиб очикдан-очик низоға айланади. Улар ўртасида 1366-70-йилларда бир неча бор тўқнашувлар бўлиб ўтади. Амир Хусайнға қарши Балхға йўл олаётган Амир Темур Термиз яқиниға келганда маккалик шарифлардан Саййид Барақа Амир Темур фаолиятини қўллаб қувватлаб, унга олий ҳокимият рамзи катта ногора – табл билан ялов - байроқ тортик қилади. 1370-йили 10-апрелда Балх шаҳри Амир Темурға таслим бўлади. Амир Хусайн катл этилади. Бу ғалабадан сўнг Амир Темур чингизийлардан бўлган Козонхоннинг кизи Сароймулқхонимни ўз никоҳиға олади ва “қўрагон” унвонини олишға муяссар бўлади. Гарчи салтанат тахтиға, анъанаға кўра дастлаб номиғагина Суюргатмиш (1370-1388), сўнгра унинг вафотидан кейин Султон Махмуд (1388-1402) ўтказилган болса-да, амалда марказий ҳокимиятни Амир Темурнинг ўзи бошқарар, вилоятлардаги ҳокимиятни ўғиллари, набиралари ва яқин амирлари орқали идора қиларди. 1372-йилда Амир Темур Хоразмға юриш қилиб, уни эгаллайди. Бирок тарихий воқеаларнинг тақозоси билан Амир Темур Хоразмға беш марта ҳарбий юриш қилди. Хоразм 1388-йилда узил-кесил Темур давлатиға қўшилди. Амир Темур Мовароуннахр ва Хоразмда тарқоқлиғиға ва ўзаро низоларға зарба бериб, Сирдарё воҳасидан то Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона давлат тасарруфида бирлаштиради. Амир Темур давлатиға Моғилистон давлатининг доимий хужумини

бартараф этиш учун йигирма йил (1371-1390) мобайнида Моғулистонга етти марта юриш килиб, Мўғул хукмдорлари Анкотўра ва Камаруддин устидан галаба қозонди. Шу завоқда Амир Темур Мовароуннахр ва Хоразмда хукм сурган тарқоқликка, ўзaro низо ва Мўғулистон томонидан бўлиб турган тазйикка чек қўйди. Соҳибқирон бу билан қаноатланмай, қўшни давлатлар устига юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундириш ва марказлашган буюқ салтанат барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Соҳибқирон ҳарбий юришни Хуросондан бошлади. 1381-йили Амир Темур Хиротни эгаллади. Сарахс, Жом ва Кавсия шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. 1381-1384-йиллар давомида Эроннинг катта қисми бўйсундирилади. Аввал (1381) Калот, Туршиз ва Сабзавор, кейин (1383) Сеистоннинг Зирех, Зова, Фарах ва Буст қалъалари, 1384-йилда эса Астробод вилояти ва Озарбайжоннинг Омул, Сори, Султония ва Табриз шаҳарлари бўйсундирилади. Амир Темур Эрон, Озарбайжон, Ирок ва Шом (Сурия) устига уч марта лашкар тортиди.

Бу юришлар тарихда “уч йиллик”, “беш йиллик”, “етти йиллик уруш”лар номи билан машҳур. Уч йиллик (1386-1388) ҳарбий юришлар оқибатида Жанубий Озарбайжон, Ирокнинг шимолий қисми, Гуржистон ва Ван қўли атрофидаги ерлар эгалланди. Амир Темур шу билан бирга шимоли-ғарбдан, яъни Олтин Ўрда томонидан бўлаётган тазйикка барҳам бериш мақсадида Тўхтамишга қарши уч марта қўшин тортади. 1389-йилда Дизакнинг Аччик мавзеида, 1391-йили Кундузча жангида, 1395-йил Тарак дарёси бўйидаги жангларда галаба қозониб, душман қўшинини тор-мор этди. Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган галабаси, фақат Ўрта Осиё учун эмас, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек Рус князликлари учун ҳам буюқ аҳамият қасб этган эди. Шундан сўнг, Амир Темур Эрон, Озарбайжон, Ирок, Шом (Сурия) устига уч марта аскар тортади. У беш йиллик (1392-1396) уруши давомида Ғарбий Эрон, Ироқи Аҷам ва Кавказни эгаллади. Амир Темурнинг Хиндистон устига қилган қазовоти (1398- май- 1399-йил март) қарийб ўн бир ой давом этади. Хиндистондан у катта ўлжа, шу жумладан 120 та жанговар филлар билан қайтади. Ўлжаларнинг бир қисми қўшинга тарқатилиб, қолгани Самарқанд ва Қеш шаҳарларида олиб қорилаётган қурилишларга ишлатилади. 1399-1404-йиллардаги етти йиллик уруш, энг шиддатли ва энг йирик жанглардан бўлиб, унинг оқибатида Шомнинг Халаб, Қумис, Баалбек, Димишк (Дамашк) қабий йирик шаҳарлари ва Ироқи Арабнинг Ўбулистон ўлкаси билан Бағдод, шунингдек Туркиянинг каттагина қисми қатх этилади. Натижада икки буюқ сарқарда: Соҳибқирон Амир Темур билан султон Боязид Йилдиришларнинг тўқнашуви муқаррар бўлиб қолади. Чунки тобора қучайиб қориётган бу икки туркий давлатларнинг ҳар бири иккинчиси учун ниҳоятда қучли рақибга айланган эди. Бир томондан, Европа ритсарларига қашатқич зарба қориб, Болқон ярим ороли бўйлаб, ғарбга томон ўз ҳудудларини қенгайтираётган Ўсмонлилар давлати учун Амир Темурнинг марказлашган қучли давлатини қарор топиши қанчалик ҳавфли туюлса, Қичик Осиёда барпо этилган қудратли Ўсмонлилар давлатининг қучайишидан Амир Темур ҳам шунчалик манфаатдор эди. Амир Темур ҳаёт-мамот йўлида Боязид Йилдириш билан бўладиган жангга қарийб икки йилдан ортиқ тайёрланади. Ниҳоят Румга юзланиб, аввал Қамох қалъасини қатх этади, сўнгра Анқара шаҳрини қамалга олади. Амир Темур билан Султон Боязид қўшинлари ўртасидаги сўнғи ва ҳал қилувчи жанг 1402-йил 20-июлда Анқара яқинида Қибуқобод мавзеида содир бўлади. Бу жанг тарихда “Анқара жанги” номи шуҳрат топади. Уч қун давом этган бу жангда Амир Темур галаба қозонди. Амир Темур Ўсмонли турқлари давлатини саклаб қолди ва Боязид ворисларига мурувват қўлини қўзди.

Шундай бўлса-да, Боязид устидан козонилган буюк галаба билан Амир Темурни Франция кироли Карл VI (1380-1422), Англия кироли Генрих IV (1399-1413) ҳамда Кастилия ва Леон кироли Генрих III (1390-1407) табриклаб, унга ўз муборак номларини юбордилар. Чунки Сохибқирон эндигина уйғонаётган Европага улкан хавф солиб турган Усмонли турклар давлатига зарба бериб, бутун Европанинг халоскорига айланган эди.

Кичик Осиёдан Самаркандга кайтган Амир Темур 1404-йилнинг 27-ноябрида 200 минг кўшин билан Самарканддан Хитой сафарига чикди. Бирок Хитой устига юриш Амир Темурнинг тўсатдан вафот этиб қолиши (1405-йил 18-феврал) туфайли амалга ошмай қолди. Тарихий маълумотларга қараганда, Амир Темур вафот этганда, унинг хотинларидан тўртаси – Сарой Мулк хоним, Туман ого хоним, Тукал хоним ва Рух Парвар ого хонимлар хали ҳаёт эдилар. Шунингдек, Амир Темур вафот қилган вақтда ундан икки ўғил, 19 невага ва 15 чевара, жами 36 шахзода ҳаёт эди. Булардан ташқари сохибқироннинг кичик кизи – Султон Бахт бегим ва катта кизи – Ого бегимдан тугилган ўғил – Султон Хусайн Мирзо номи невараси ҳам бор эди. Тарихий маълумотларнинг далолатида сохибқирон Амир Темур ўн саккиз марта уйланган. Бундан ташқари у 22 нафар хос қанизақларини ҳам ўз шабистонига маҳрам қилган.

Амир Темур 35 йил давомида мамлакатни бошқарди. Кўпдан-кўп ҳарбий юришлар ва жангу жадалларни амалга оширди. Кўп мамлакатлар забот этилди. Оқибатда Хиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадар бўлган ҳолат катта ҳудудни қамраб олган улкан салтанатни вужудга келтирди. Бундан ташқари, Кичик Осиё, Сурия, Миср ва Қуйи Волга, Дон бўйлари, Балхаш қўли ва Ила дарёси, Шимолий Хиндистонгача бўлган мамлакатларни ўзига бўйсундирди. Бу мамлакатлардан Амир Темур катта ўлжалар билан бир қаторда кўзга кўринган олимлар, ҳунармандлар ва моҳир усталарни Самарканд, Шаҳрисабз ва Бухорога қўчириб олиб келди. Бу шаҳар ва қишлоқлар обод қилинди. У нафақат Мовароуннаҳр ва Туркистонни обод қилди, балки бўйсундирилган мамлакатларнинг шаҳарларини ҳам қайта қурдирди. Бағдод, Дарбанд ва Байлақон шаҳарларини қайта тиклади. Қарвон йўлларида раҳбарлар, қалъалар, кўприқлар, шаҳарларда масжид ва мадрасалар ҳамда бог-у бўстонлар барпо этди. Энг муҳими Эрон, Озарбайжон ва Ироқдаги тарқоқлик ва бошбошдоқликка барҳам бериб, Шарқ билан Ғарбни боғловчи қадимий қарвон йўллари тиклади. Бу билан нафақат Мовароуннаҳр, балки Ўзбек ва Яқин Шарқ мамлакатларининг иқтисодий ва маданий таракқиётга халқлар ва мамлакатларни бир-бири билан яқинлаштиришга улкан ҳисса қўшди. Амир Темур Европанинг Франция, Англия ва Кастилия қаби йирик қиролликлари билан бевосита савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатди. А

мир Темурнинг ҳарбий юришлари, жанг-у жадалларининг оқибатларига баҳо бериш экан, шуни таъкидлаш керакки, унинг фаолияти қўйилган мақсад ва режалари жиҳатидан икки босқичга бўлинади. Биринчи босқич (1360-1386)да Амир Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш йўлида қурашди. Амир Темурнинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти таракқиёти йўлида шубҳасиз улкан ижобий аҳамият қосиб этди. Амир Темур фаолиятининг иккинчи босқичи (1386-1405)да олиб борилган “уч йиллик”, “беш йиллик” ва “етти йиллик” ҳарбий юришларни амалга ошириб, Олтин Ўрда, Эрон, Ироқ, Кавказ, Кичик Осиё, Миср ва Хиндистонни забот этди.

Амир Темур ҳаётлик давридаёқ унинг ҳарбий санъати ва давлат бошқариш услубига бағишланган махсус асар яратилиб, у “Темур тузуклари” номи остида шухрат топади. Бу асар шахсан Темурнинг оғиздан ёзиб олинган деб ҳисобланади. Унда давлатни

бошқаришда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг йўналиши ва вазифалари, вазир ва кўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва кўшин бошлиқларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу-тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида баён этилади. Амир Темур турк, араб ва эронликлар тарихини чуқур билган. Амалий жихатдан фойда келтира оладиган хар канка билимни кадрлаган. У давлат ишлари учун ҳамма нарсанинг фойдали томонларини олишга ҳаракат қилган. Амир Темур ҳаётлиги чоғида салтанатни асосан тўрт қисм (улус)га бўлиб, ўғил, набираларига тақсимлаб берган: Хуросон, Журжон, Мазондарон ва Сейистон (маркази Хирот) Шохрухга, Гарбий Эрон, Озарбайжон, Ирок ва Армонистон (маркази Табриз) Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) Умаршайхга, Афғонистон ва Шимолий Хиндистон (маркази Газна, кейинчалик Балх) Пирмухаммадга суюрғол қилиб берилган. Амир Темур давлати ўзига хос тартиб қоидаларга асосланган ҳолда идора қилинган. Амир Темур асос солган бу давлат Хуросон ва Мовароуннаҳрда ХВИ аср бошигача мавжуд бўлиб, Шайбонийхон томонидан тугатилган. Амир Темур имом Саййид Баракани ўзининг пири деб билган. Саййид Барака Темур қилич билан ниманики қўлга киритган бўлса, шуларни тоат-ибодат ҳамда ватволар бериб, дугўйлик билан мустаҳкамлаб беришга ҳаракат қилади.

Амир Темур ҳақидаги биринчи китоб 1553-йили Флоренсия (Италия)да чиққан. Италиялик олим Перондини каламига мансуб бошқа шу асрда испан тарихчиси Перо Мексиканинг “Буюк Темур тарихи” деган асари ҳам чоп этилди. 1582-йили Севилияда машхур Испания элчиси Клавихонинг “Есдаликлар”и нашрдан чиқди. Инглиз драматурги Христофор Морлонинг “Буюк Темур” деган сахна асари ҳам шу асрда яратилди. Шўролар тузуми даврида Амир Темур шахси ва фаолиятига адолатсизлик билан ёндашилиб, бир ёклама баҳо бериб келинди. Ўзбекистон Мустақилликка эришганидан сўнг, бундай қарашларга барҳам берилди. Ўзбекистоннинг биринчи президенти Ислом Каримов сай-ҳаракати билан Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни ўз жойига қўйила бошлади. Ўзбекистонда унинг фаолиятини ўрганишга ва уни оммалаштиришга кенг йўл очилди. “Соҳибқирон Амир Темур шахси унинг аждодлари бўлмиш факат бизнинг эма, балки минтақамиздаги барча халқларнинг бутун маърифийинсониятнинг бойлиги”га айланди (И. Каримов). Унинг номи Ўзбекистонда абадийлаштирилди. Кўплаб шаҳар ва қишлоқлардаги шох қўчалар, майдонлар, жамоа хўжалиқлари, мактаблар, кинотеатрлар ва бошқалар унинг номи билан аталди. Ислом Каримов ташаббуси ва раҳномалигида Тошкент, Самарканд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларнинг марказий майдонларида Амир Темурга хайкал ўрнатилди. Тошкентдаги Амир Темур хиёбонида Темурийлар даври музейи барпо этилди (1996), “Амир Темур” ордени таъсис этилди (1996) ва Халқаро Амир Темур жамғармаси ташкил қилинди (1995). Тошкент, Самарканд ва хорижий мамлакатларда ЮНЕСКО раҳбарлигида ҳазрат Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди (1996). Амир Темур ҳақида икки қисмдан иборат бадиий филм, спектакллар ва шеърӣ ҳамда насрий асарлар яратилди.